

en-Nâfi' u'l-kebir (el-Câmi' u's-şâgir içinde), Beyrut 1406/1986, s. 8-17; Mercânî, *Nâzûretü'l-hak fi farziyyeti'l-işâ' ve in lem yegîbi's-şafak*, Kazan 1287/1870, s. 58-65; M. Zâhid Kevserî, *Hüsnü't-tekdâi fi sireti'l-îmâm Ebî Yusuf el-Kâdi*, Humus 1388/1968, s. 102-115; Menderes Gürkan, "Müctehidlerin Tasnifinde, Kemalpaşazade ile Kınalızade Arasında Bir Mukayese", *Kınalî-zâde Ali Efendi: 1510-1572* (ed. Ahmet Hulûsi Köker), Kayseri 1999, s. 83-95; Yunus Apaydın, "Kınalî-zâde'nin Hanefî Mezhebini Oluşturan Görüşlerinin Toplandığı Eserlerin, Gruplandırılmasına Dair Bir Risale", a.e., s. 96-100; Eyyüp Said Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fihhi İstidlal* (doktora tezi, 2001), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; Wael B. Hallaq, *Authority, Continuity and Change in Islamic Law*, Cambridge 2001, s. 1-23; Kâsım Ali Sa'd, *Cemheretü terâcimi'l-fukahâ'i'l-Mâlikiyye*, Dübey 1423/2002, I, 25-111; Christopher Melchert, "The Formation of the Sunni School of Law", *The Formation Islamic Law* (ed. Wael B. Hallaq), Aldershot 2004, s. 351-366; R. K. Jaques, *Authority, Conflict and the Transmission of Diversity in Medieval Islamic Law*, Leiden 2006, tür.yer.; G. Makdisi, "Tabakât-Biography: Law and Orthodoxy in Classical Islam", *IS*, XXII/4 (1993), s. 371-396; C. F. Robinson, "Al-Muafâ b. Imran and the Beginnings of the Tabakât Literature", *JAOS*, CXVI/1 (1996), s. 114-120; N. Calder, "Al-Nawawî's Typology of Muftis and its Significance for a General Theory of Islamic Law", *Islamic Law and Society*, III/2, Leiden 1996, s. 137-164; L. Wiederhold, "Legal Doctrines in Conflict the Relevance of Madhhab Boundaries to Legal Reasoning in the Light of an Unpublished Treatise on Taqlid and Ijtihad", a.e., III/2 (1996), s. 234-304.



EYYÜP SAİD KAYA

□ KELÂM. İtikadî mezhepler tarihinde kelâmî bir ilim dalı haline getiren Mu'tezile'den beri Şîa, Havâric ve Ehl-i sünnet'in belirli kollarında kelâmcılarla ilgili tabakat kitapları yazılmış yahut genel tabakat kitaplarında veya tür içinde değişik adlarla yer alan eserlerde kelâm âlimlerinin biyografisine ve çalışmalarına yer verilmiştir. Mu'tezile mensupları fırkanın doğuşundan itibaren mezhep âlimlerini günümüze kısmen veya tamamen ulaşan değişik eserlerde ele almışlardır. Ebû'l-Kâsim el-Kâ'bî'nin (ö. 319/931) *Kitâbü'l-Makâlât*'inin "Bâbü zikri'l-Mu'tezile" bölümünde (s. 57-119) mezhebin ileri gelenleriyle Medine, Mekke, Yemen, Tâif, Basra, Şam ve Küfe gibi yerlerde yaşamış mezhep ulemâsına dair verilen bilgiler, Kâdî Abdülcebbar'ın mezhebin prensiplerini ele aldıktan sonra Mu'tezile ricâlini on tabaka halinde incelediği *Tabakâtü'l-Mu'tezile*'si (s. 213-344) ve Hâkim el-Cüsemî'nin bir önceki esere iki tabaka daha ekleyerek oluşturduğu *Şerhu'l-uyûn*'u (s. 365-393) önemli çalışmalardır. Zeydî imamlarından İbnü'l-Murtazâ'nın *el-Münve ve'l-emel*'inin, yukarıda belirtilen iki eserde geçen on iki ta-

bakayı içeren "Zikrû'l-Mu'tezile" adlı bölümü *Tabakâtü'l-Mu'tezile* adıyla bir kitap halinde yayımlanmıştır (nşr. Susanna Diwald-Wilzer, Beyrut 1380/1961).

Mezheplerinin kelâmcıları hakkında en çok eser telif eden fırka İmâmiyye Şîası'dır. Bu eserler şöylece sıralanabilir: Ebû Ca'fer el-Berkî (ö. 274/887), *Kitâbü'r-Ricâl*; Muhammed b. Ömer el-Keşşî, *Kitâbü'r-Ricâl*; Ebû Ca'fer et-Tûsî, Keşşî'nin *er-Ricâl*'ini ihtisar ederek meydana getirdiği *Ma'rifetü aḥbârî'r-ricâl*; Ahmed b. Ali en-Necâşî, *Ricâlü'n-Necâşî*; çağdaş müelliflerden Muhammed Ali Ebtahî İsfahânî'nin bu eser üzerine yazdığı *Tehzîbü'l-makâl fi tenkihi 'ilmi'r-ricâl* adlı şerh; İbn Dâvûd el-Hillî, *Kitâbü'r-Ricâl*; İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *Ricâlü'l-'allâme (Hulâşatü'l-akvâl fi ma'rifeti'r-ricâl)*; İbn Ma'sûm, *ed-Derecetü'r-refî'a fi tabakâtü'l-İmâmiyye mine's-Şî'a*; Mirza Abdullah Efendi İsfahânî, *Riyâzü'l-'ulemâ' ve ḥiyâzü'l-fuzalâ'*; Muhammed Bâkır Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât fi aḥvâli'l-'ulemâ' ve's-sâdât*; Mirza Muhammed Tünükâbünî, *Kıyâşü'l-'ulemâ'*; çağdaş âlimlerden Muhammed Ali Tebrîzî, *Reyhânetü'l-edeb*; Muhsin el-Emin, *A'yânü's-Şî'a* ve tekmileleri; Âgâ Büzürg-i Tahrânî'nin *Tabakâtü'l-âlâmî's-Şî'a* serisi içinde yayımlanan *el-Kevâkibü'l-müntezire fi'l-ḳarnî's-şânî ba'de'l-aşere*, *Nükâbâ'ü'l-beşer fi'l-ḳarnî'r-râbî'aşer*, *el-Envârü's-sâtî'a fi'l-mî'eti's-sâbi'a*, *el-Hakâ'ıku'r-râhine fi terâcimi a'yânî'l-mî'eti's-şâmine*, *İhyâ'ü'd-dâsir mine'l-ḳarnî'l-âşir* ve *el-Kirâmü'l-berere fi'l-ḳarnî's-sâlis aşere*; son zamanlarda Ca'fer es-Sübḥânî'nin başkanlığında bir heyet tarafından hazırlanan, bütün Şîa kelâmcılarının biyografisini, çalışmalarını ve bibliyografik kaynakları içeren *Mu'cemü tabakâtü'l-mütetekellimîn*. Zeydiyye mezhebi kelâmcılarıyla ilgili bilgiler genel tabakat kitaplarında yer almaktadır. İbrâhim b. Kâsım b. İmâm Müeyyed-Billâh'ın *Tabakâtü'z-Zeydiyyeti'l-kubrâ'si*, Şevkânî'nin *el-Bedrü't-tâli' bi-meḥâsini men ba'de'l-ḳarnî's-sâbi'* adlı eseriyle Muhammed b. Muhammed b. Yahyâ ez-Zebâre el-Yemenî'nin *el-Bedr'e* ek olarak yazdığı *el-Mülhaku't-tâbi'*, çağdaş âlimlerden Seyyid Ahmed Hüseyinî'nin *Mü'ellefâtü'z-Zeydiyye*'si bu alandaki önemli çalışmalardır. Kelâmcılarını bir tabakat halinde tanıtmayan İsmâiliyye'nin âlimleri ve bunların eserleriyle mezhebin inançları hakkında çağdaş müelliflerden Wladimir Ivanow *Ismâ'ili Literature* (Tahran 1963) ve İsmail K. Poonawala *Biobibliography of*

Ismâ'ili Literature (Malibu 1977) adıyla birer eser kaleme almışlardır.

İlk dönem Hâricîleri ile ilgili olarak önemli bilgiler ihtiva eden Müberred'in *el-Kâmil*'i yanında Ebû Zekerîyyâ el-Vercelânî'nin *Kitâbü's-Sire ve aḥbârü'l-e'imme*'si, Ebû'l-Abbâs ed-Dercî'nin *Tabakâtü'l-meşâ'ih bi'l-Mağrib*'i, Ebû'l-Abbâs eş-Şemmâhî'nin *Kitâbü's-Siyer*'i, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. İbrâhim el-Berrâdî'nin *el-Cevâhirü'l-muntekât*'i, Selîl b. Razîk'ın *History of Imâms and Sayyids of Omân*'i (trc. G. P. Badger, London 1871), Nüreddin Abdullah b. Hamîd Sâlimî'nin *Tuḥfetü'l a'yân bi-sireti ehli 'Umân*'i İbâziyye kelâmcılarına dair bilgi edinilecek başlıca eserlerdir.

Ehl-i sünnet'in iki büyük kelâm ekolünü teşkil eden Mâtürîdiyye ve Eş'ariyye âlimleriyle ilgili müstakil tabakat kitapları yok denecek kadar azdır. Bu ekollere mensup müelliflerin biyografileri daha ziyade Hanefî ve Şâfiî mezheplerine dair genel tabakat kitapları içinde yer almaktadır. Mâtürîdiyye kelâmcılarını mensup oldukları Hanefî ulemâsıyla birlikte ele alan önemli tabakatlar arasında, Abdülkâdir el-Kureşî'nin (ö. 775/1373) *el-Cevâhirü'l-muḳdiyye fi tabakâtü'l-Ḥanefiyye*'si, İbn Kutluboğâ'nın *Tâcü't-terâcim fi tabakâtü'l-Ḥanefiyye*'si, Kınalızade Ali Efendi'nin *Tabakâtü'l-Ḥanefiyye*'si, Takıyyüddin b. Abdülkâdir et-Termîmî'nin *et-Tabakâtü's-seniyye fi terâcimi'l-Ḥanefiyye*'si, Abdülhay el-Leknevî'nin *el-Fevâ'idü'l-behiyye fi terâcimi'l-Ḥanefiyye*'si zikredilebilir. Eş'arî kelâmcılarıyla ilgili en eski çalışma İbn Füre'k'in (ö. 406/1015) günümüze ulaşmayan *Tabakâtü'l-mütetekellimîn*'idir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1106). Bu ekole mensup kelâmcıları diğer âlimlerle beraber ele alan eserler arasında Tâceddin es-Sübḳî'nin *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kubrâ'si*, İsnevî'nin *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*'si, Takıyyüddin İbn Kâdî Şühbe'nin *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*'si, İbn Hidâyetullah el-Musannif'in *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*'si sayılabilir. Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir'in *Tebyînü kezibi'l-müfterî'si* de başta Ebû'l-Hasan el-Eş'arî olmak üzere bu mezhebin âlimlerini beş tabaka halinde inceleyen önemli bir çalışmadır.

Hemen hemen bütün İslâm fırkalarının akaid ve kelâm âlimleri hakkında bilgi veren eserler arasında İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'i, İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-a'yân*'i, Safedî'nin *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*'i, Zehebî'nin *Siyerü'l-âlâmî'n-nübelâ'sı* ve yine aynı müellifin *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-âlâm*'i zikredilme-

lidir. Kelâmdan çok akaidle meşgul olan âlimlere dair Muhammed b. Muhammed Mahlûf'un *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikiyye*'siyle Muhammed Beşîr Zafir Ezherî'nin *el-Yevâkîti's-semine fî a'yâni mezhebi 'âlimi'l-Medîne* adıyla da anılan *Tabakâtü'l-Mâlikiyye* adlı eserleri sayılabilir. Kelâmı mezmûm bir ilim şeklinde görmeye mütemayil olan Hanbelîler, akaidle ilgili konularda eser yazan müellifleri İbn Ebû Ya'lâ'nın *Tabakâtü'l-Hanâbile*'siyle Ebû'l-Ferec İbn Receb'in *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*'si gibi eserlerde tanıtmışlardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Kâ'bî, *Kitâbü'l-Makâlât* (nşr. Fuâd Seyyid, *Fazlû'l-i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile* içinde), Tunus 1393/1974, s. 57-119; Kâdi Abdülcebbar, *Tabakâtü'l-Mu'tezile* (a.e. içinde), s. 129-350; Hâkim el-Cüsemî, *Şerhu'l-uyûn* (a.e. içinde), s. 365-393; Ahmed b. Ali en-Necâşî, *er-Ricâl* (nşr. M. Cevâd en-Nâinî), Beyrut 1408/1988, Ca'fer es-Süb-hânî'nin girişi, I, s. e-y; İbn Asâkir, *Tebyînü ke-zîbi'l-müfteri*, tür.yer.; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, tür.yer.; *Keşfü'z-zunûn*, I-II, tür.yer.; *Mu'cemü tabakâti'l-mütekellimîn*, Kum 1424-26/1382-84, I-V, tür.yer.; Heffening, "Tabakât", *The Encyclopaedia of Islam Supplement*, Leiden 1938, s. 214-215; B. Scarcia Amoretti, "İlm al-Ridjâl", *EI* (İng.), III, 1150-1152; Cl. Gilliot, "Tabakât", a.e., X, 9-10.



MUSTAFA ÖZ

□ TASAVVUF. İslâm dünyasında zühd ve tasavvuf hayatının yaygınlık kazanmasıyla birlikte III. (IX.) yüzyılın sonlarından itibaren zâhid ve sûfilerin hayat hikâyelerini, faziletlerini ve hikmetli sözlerini içeren tabakat türü eserler yazılmaya başlanmıştır. Bu eserlerde sûflerin biyografileri yanında yaşadıkları tasavvufî hal ve makamlara, benimsedikleri yol ve meşrebe de işaret edilmiş, bir kısmında bazı tasavvufî kavram ve konuların açıklamasına yer verilmiştir. Sûfî tabakatına dair ilk eserlerde sûfler genellikle âbid ve zâhidlerle birlikte kaydedilmiştir. Bu eserlerden Muhammed b. Âsım b. Yahyâ'nın *Tabakâtü'l-evliyâ'sı*, Hakîm et-Tirmizî'nin *Târîhu'l-meşâyih'i*, Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî'nin *Tabakâtü'n-nüssâk'i*, Muhammed b. Dâvûd ez-Zâhid'in *Ahbârü's-şüfiyye ve'z-zühhdâ'i*, Ca'fer el-Huldî'nin *Hikâyâtü'l-meşâyih'i*, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah er-Râzî'nin *Târîhu's-şüfiyye'si* (*Hikâyâtü's-şüfiyye*), Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed en-Nesevî'nin *Târîhu's-şüfiyye'si* ve Hargûşî'nin *Siyerü'l-'ubbâd ve'z-zühhdâ'i* günümüze ulaşmıştır.

Sûfî tabakatıyla ilgili zamanımıza intikal eden ilk eser Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'nin (ö. 412/1021) *Tabakâtü's-*

şüfiyye'sidir. Sülemî'nin bu eserden önce günümüze küçük bir kısmı ulaşan *Târîhu's-şüfiyye* adlı bir eser kaleme aldığı belirtilmektedir (*Tabakât*, neşredenin girişi, s. 49-50). Müellif ashop, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn dönemi zâhidlerini bugüne kadar gelmeyen *Kitâbü'z-Zühd* adlı eserinde anlattığı için (*Tabakât*, s. 3) *Tabakâtü's-şüfiyye*'ye II. (VIII.) yüzyıl sûfilerinden Fudayl b. İyâz ile (ö. 187/803) başlamış, ele aldığı kişileri beş tabakaya ayırarak 105 sûfinin biyografisine ve görüşlerine yer vermiştir. Sülemî ayrıca kadın sûfler için yazdığı *Zikrû'n-nisveti'l-müte'abbidâti's-şüfiyyât'*ta seksen dört kadın sûfi hakkında çok kısa notlardan ibaret bilgiler vermiş ve sözlerini nakletmiştir. Onun günümüze ulaşmayan *el-İhve ve'l-aşavât mine's-şüfiyye* adlı bir eserin daha olduğu anlaşılmaktadır (*Zikrû'n-nisve*, neşredenin girişi, s. 8).

Sülemî'den sonra bu konuda telif edilen eser Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin on ciltlik *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-aşfiyâ'* adlı kitabıdır. Eserin başlığında "süfiyye" yerine "evliyâ" ve "aşfiyâ" kelimelerini kullanan Ebû Nuaym kitaba ashopın, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn âbid ve zâhidleriyle başlamış, böylece tasavvufî hayatın Hulefâ-yi Râşidîn, aşere-i mübeşşere, ehl-i Suffe ve diğer sahâbilerle ortaya çıktığını göstermek istemiştir. Ardından II-IV. (VIII-X.) yüzyıllarda yaşayan zâhid ve sûfleri anlatmıştır. Hz. Fâtıma'dan itibaren kadın zâhid ve sûflere de yer veren Ebû Nuaym kaydettiği bilgilerin çoğunu hocalarından ve çağdaş âlimlerden derlemiş, Sülemî'nin *Tabakâtü's-şüfiyye'sinden* geniş ölçüde istifade etmiştir. Günümüze ulaşmayan Muhammed b. Âsım b. Yahyâ'nın *Tabakâtü'l-evliyâ'sından*, Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî'nin *Tabakâtü'n-nüssâk'*inden ve Ca'fer el-Huldî'nin *Hikâyâtü'l-meşâyih'*inden de faydalanmıştır. 650'nin üzerinde zâhid ve sûfî biyografisini içeren *Hilyetü'l-evliyâ'yı* Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî *Şifatü's-şafve* adıyla özetlemiş, ayrıca bazı bölümlerle 234 kadar kadın zâhidi ilâve etmiştir. İbnü'l-Cevzî'nin eseri Abdülvehhâb eş-Şarâni tarafından *Şafvetü's-şafve* (*Muhtaşarü Şifati's-şafve*), İbrâhim b. Ahmed er-Rakkî tarafından *Ehâsinü'l-meşâsin* adıyla ihtisar edilmiştir. Ebû Nuaym ve İbnü'l-Cevzî'nin eserleri bir heyet tarafından *Sahabe'den Günümüze Allah Dostları* adıyla Türkçe'ye çevrilmiş (İstanbul 1995), altı cildi bulan bu tercüme IV. (X.) yüzyıldan günümüze kadar 330'un üzerinde sûfî eklenerek eser on cilde tamamlanmıştır.

Sülemî'nin *Tabakâtü's-şüfiyye'sinde* olduğu gibi sûfleri tabakalara ayırarak anlatma usulü Abdullah Herevî'nin *Tabakâtü's-şüfiyye'si*, İbn Hamîs el-Kâ'bî'nin (Hüseyin b. Nasr el-Mevsîlî) *Menâkıbü'l-eb-râr ve meşâsinü'l-aşyâr'*, Abdurrahman-ı Câmî'nin *Nefehâtü'l-üns min hazârâti'l-kuds'ü*, Muhammed Abdürraûf el-Münâvî'nin *el-Kevâkibü'd-dürriyye fî terâcimi's-sâdeti's-şüfiyye'si* gibi eserlerde sürdürülmüştür. Herevî *Tabakâtü's-şüfiyye'sini*, sohbet meclislerinde Sülemî'nin aynı adı taşıyan Arapça eserini bazı ilâve ve kısaltmalarla Farsça'ya tercüme ederek meydana getirmiştir. Kitaba Ebû Hâşim es-Sûfî ile (ö. 150/767 [?]) başlayan Herevî, Sülemî'den sonra yaşayan ünlü sûfleri, özellikle kendi şeyhlerini ve görüş-tüğünü mutasavvıfları ilâve ederek 120 kadar sûfinin biyografisine de yer vermiştir. İbn Hamîs el-Kâ'bî *Menâkıbü'l-eb-râr'da* 109 sûfinin hayatını ve görüşlerini anlatmıştır. Sülemî'nin *Tabakât'*ı ve Ebû Nuaym'ın *Hilyetü'l-evliyâ'sı* İbn Hamîs'in başlıca kaynaklarıdır. Abdurrahman-ı Câmî *Nefehâtü'l-üns'ün*ü, Farsça'nın Herat lehçesinde yazıldığı için anlaşılması zor olan Abdullah Herevî'nin kitabını sadeleştirip kendi dönemine kadar yetişen sûflerin biyografilerini ekleyerek yeniden telif etmek suretiyle meydana getirmiştir. Sülemî'nin *Zikrû'n-nisveti'l-müte'abbidâti's-şüfiyyât'*ından faydalanıp otuz dört âbid ve zâhid kadının biyografisine de yer verilen eserde sûflerin sayısı 600'ü geçmektedir. Câmî sûflerden bahsederken tasavvufî hareketlere ve tarikatlara mensup olanları bir arada anlatmaya çalışmıştır. Eseri Ali Şîr Nevâî, 170 kadar Türk ve Hint kökenli sûfinin biyografisini eklemek suretiyle *Nesâyimü'l-mahabbe min şemâyimi'l-fütüvve* adıyla Çağatay Türkçesi'ne, Lâmiî Çelebi de Nakşibendiyye şeyhleri hakkında tamamlayıcı bilgiler verip Zeyniler ve Halvetiler başta olmak üzere bazı tarikatlara dair mâlûmatla Anadolu'da yetişen sûfleri ekleyerek *Fütühu'l-mücâhidin li-tervîhi kulûbi'l-müşâhidin* (*Tercüme-i Nefehât*) ismiyle Anadolu Türkçesi'ne çevirmiştir. Abdürraûf el-Münâvî, *el-Kevâkibü'd-dürriyye fî terâcimi's-sâdeti's-şüfiyye'de* yer verdiği kişileri on bir tabaka halinde ele almış ve her tabakayı kendi içinde alfabe sırasına göre düzenlemiştir. Sülemî eserine Asr-ı saâdet ile başlamamış, İbn Hamîs el-Kâ'bî *Menâkıbü'l-eb-râr'da*, Ferîdüddin Attâr *Tezkiretü'l-evliyâ'da*, Abdullah b. Es'ad el-Yâfiî *Ravzü'r-reyhân fî hikâyâti's-şâlihîn'de*, İbnü'l-Mülakkın *Tabakâ-*